

ДІАЛОГОВА КОМПЕТЕНТНІСТЬ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ

У статті уточнюються термінологічні значення понять "діалог", "діалогова компетентність", розкриваються теоретичні основи подальшого дослідження проблеми діалогу, а також визначення його видів, типів, форм.

Ключові слова: діалог, діалогова компетентність.

У нових соціальних і економічних умовах розвитку державності зростає значення і вимоги до формування соціально-активної, культурної та духовно багатї особистості. Сучасні умови реформування освіти вимагають більш ефективних методів виховання та навчання творчої особистості, яка може бути конкурентоспроможною на ринку праці. Однією із основних умов цього процесу є набуття студентами вмінь і навичок вільно і досконало володіти рідною мовою. Не володіючи багатством рідної мови, громадянин буде неспроможним розвинути свою думку, оформити діловий документ, правильно й переконливо представити виробничі інтереси, а від цього будуть гальмуватись функції, що покладені на нього суспільством.

Широке впровадження діалогу в навчальну практику почалось недавно – на початку 90-років ХХ століття. На сьогодні вже поставлено питання щодо діалогозації освіти. Уміння слухати та чути, вести діалог є частиною структури здібностей студентів до різних видів діяльності та структури діалогової компетентності. Вагомість зазначеного підкреслює Л. Гавриліна, Л. Зазуліна, А. Фурман, які розглядають діалог як складову комунікативної підструктури будь-якого заняття, уважаючи, що це зумовлено сучасною культурною ситуацією, оскільки для розвитку когнітивних процесів, як і для розвитку особистості потрібен "живий" діалог [1].

Аналіз феномена "діалогова компетентність" та характеристика її структурних компонентів вимагає розгляду таких питань, як термінологічна визначеність сутності поняття "діалог", його види і типи; діалог у контексті сучасних наукових досліджень. Це дасть можливість побачити в цілому сутність феномена та визначити місце діалогової компетентності в системі сучасних підходів до проблеми реформування освіти.

Мета статті – систематизація сучасних наукових досліджень діалогу в умовах реформування сучасної освіти.

Основи вивчення діалогу заклали такі відомі лінгвісти, як Л. Якубинський, Л. Щерба, Е. Поліванов, В. Волошинов, Г. Винокур, В. Виноградов та ін. Саме у працях цих науковців визначені різні підходи до розгляду діалогу як наукового феномена. У подальшому їхні ідеї були розвинені в таких напрямах, як-то: визначення специфічних особливостей діалогу (М. Балабайко, А. Величук, М. Дем'яненко, С. Кисла, К. Лазаренко), класифікація діалогів (Н. Арутюнова, А. Балаян, Ш. Баллі, М. Бородуліна, Г. Бирдіна, Е. Галкіна-Федорук, П. Гурвіч, Д. Ізаренков, І. Йотов, С. Кисла, Г. Кучинський, Б. Лихобабін, М. Пентиліук, Т. Сахарова, А. Соловійов, О. Шаройко, А. Холодович, С. Шатілов), композиційна структура діалогу (Г. Буш, Н. Гез, Н. Ляховицький, І. Машбіц, А. Миролібов, М. Орлова, Ю. Скребнев, А. Шахназарова, Н. Шведова). До останнього часу дискусійними залишаються питання про сутність поняття діалог (Л. Баткін, М. Бахтін, А. Величук, С. Вильчек, М. Каган, К. Комарова, Г. Кучинський, В. Табачковський та ін.).

Слово діалог походить від грецького dialogos і складається з двох частин: приставки dia "крізь, через" і кореня logos "слово, значення, мова". Першу частину терміна можна інтерпретувати як "наскрізний рух, проникнення, розмежування, поділ, взаємність" і, отже, "діалог – розділене слово, взаємна мова", тобто розмова, яку ведуть два чи більше людей. На відміну від діалогу монолог (від грецьких коренів: monos "один" і logos) – це, на думку А. Михневича, єдине, як би ні з ким не поділене слово [2].

Існує ще один термін, який також примикає до пари термінів діалог та монолог, це термін "полілог" (від грецьких коренів: poly "багато" і logos). Всебічне вивчення діалогу як форми існування мови ведеться з 20-х років минулого століття, коли в працях Л. Якубинського, Л. Щерби, О. Поліванова, В. Волошинова, В. Виноградова й М. Бахтіна був закладений теоретичний фундамент для всіх подальших досліджень. Основні постулати теорії діалогу можна звести до наступного:

- діалог – це форма існування мови, пов'язана з його соціальною природою та комунікативної функцією;
- діалогічне спілкування – це сфера прояву мовленнєвої діяльності людини;
- мовне спілкування у формі діалогу - це конкретне втілення мови в її специфічних засобах, певна мовна структура.

Виділені таким чином три аспекти мови (соціальний, комунікативний, діалогічний) включають у себе значення двосторонніх зв'язків, характерне для спілкування; умовно його позначають як "взаємо" і "два", що підкреслює діалогічну сутність відповідних явищ [3].

У сучасному досвіді освіти діалогова концепція навчання інтенсивно розвивається філософами і педагогами школи діалогу культури: С. Азаренко, Б. Ананьєвим, М. Бахтиним, І. Ільєвою, В. Кемеровою, І. Колесніковою, С. Кургановою, Л. Лузіною, С. Курганов, засновник авторської школи діалогу культур, опирається у своїх дослідженнях на філософські висновки А. Ахутіна, М. Бахтіна, В. Біблера.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови діалог визначається як "розмова між двома або кількома особами; розмова, обмін думками (звичайно на громадсько-політичні теми); переговори, бесіди в порядку взаємного зондажу" [4: 225-226].

Також сьогодні діалог розглядається як одна із важливіших категорій концепції особисто орієнтованого навчання в працях Є. Бондаревської, В. Серікова та ін. Визначено його роль як фактора, який актуалізує особисті функції людини, та визначено технологічні елементи введення у ситуацію діалогу (В.Серіков), як засобу входження у світ культури (Є. Бондаревська).

Проблема вивчення діалогу є актуальною в зарубіжній лінгвістиці, а саме в працях К. Люмбера, Н. Решера, Ю. Габермаса, Броммера. Діалог як метод ведення суперечок, в якому одна сторона висуває і захищає тезу перед третьою стороною при наявності висунутих заперечень, розглядає М. Решер [5: 5-34].

Про розвиток нових форм діалогу, а саме Інтернет-діалогу пише у своїх дослідженнях Броммер. Йому належить класифікація діалогів, які є актуальними в сучасному Інтернет-просторі.

Gesprachsanalyse – це один із напрямків досліджень у сучасній зарубіжній лінгвістиці. Г. Хенне і Г. Ребокк [6] зробили предметом свого дослідження Gespräch (розмова), яка, на їхню думку, є основною одиницею мовленнєвої комунікації (die Grundeinheit sprachlicher Kommunikation ist das Gespräch). На їх думку, цей напрямок є лише окремою областю аналізу усного мовлення. (Gesprachsanalyse ist ein Teilgebiet der Analyse gesprochener Sprache). Під мовленням вони розуміють мовленнєву діалогічну і тематично "центровану" інтеракцію, а діалог розглядають як специфічну мовленнєву форму, яка дає можливість учасникам обговорити якусь значну тему.

Г. Хенне і Г. Ребокк є одними з перших, хто представив свій принцип аналізу діалогічного мовлення. На думку Г. Хенне і Г. Ребокка, в основі виділення різних форм реалізації розмовного мовлення або розрізнення "розмовних сфер" (Gesprachsbereiche) лежить суспільна практика. Громадська діяльність – це сукупність інструментальної та комунікативної діяльності. Учені вважають, що орієнтованість на той чи інший рід діяльності є основою розрізнення таких "розмовних сфер", як "особиста бесіда" (personliche Unterhaltung), "розмови під час гри, в майстерні" (Spielgesprache, Werkstattgesprache) і т. ін. Ці автори вводять в аналіз розмовного мовлення набір "комунікативно-прагматичних категорій", що мають характерні ознаки "розмовної комунікації" (Gesprachskommunikation).

Г. Хенне і Г. Ребокк виділяють наступні комунікативно-граматичні категорії:

- види "розмови, розмовного мовлення" (Gesprachsgattungen);
- просторово-часові відносини (ситуативний контекст) (Raum-Zeit-Verhältnis(situationeller Kontext));
- соціальні взаємини партнерів (soziales Verhältnis der Gesprächspartner);
- "комбінація" (число) партнерів по розмові (Konstellation der Gesprächspartner);
- ступінь офіційності або відкритості ситуації (Grad der Öffentlichkeit);
- види мовних дій у "розмові, розмовному мовленні" (Handlungsdimensionen des Gesprächs);
- ступінь знайомства партнерів (Bekanntheitsgrad der Gesprächspartner);
- ступінь підготовленості партнерів (Grad der Vorbereitetheit der Gesprächspartner);
- фіксованість теми розмови (Themafixiertheit des Gesprächs);
- співвідношення комунікації і немовних дій (Verhältnis von Kommunikation und nichtsprachlichen Handlungen).

Види "розмови, розмовної мови" (Gesprachsgattungen) поділяються на:

- природне розмовне мовлення (natürliches Gespräch);
- фіктивне розмовне мовлення (fiktives / fiktionales Gespräch);
- інсценоване розмовне мовлення (inszeniertes Gespräch).

Під природним розмовним мовленням Г. Хенне і Г. Ребокк розуміють мовлення, що є складовою частиною реальних суспільних процесів й розрізняють такі розмовні акти, які відбуваються спонтанно (Природне спонтанне розмовне мовлення - natürliches spontanes Gespräch), і такі, які вимагають довгострокової підготовки, тобто аранжовані (Природне аранжоване розмовне мовлення - natürliches arrangiertes Gespräch).

Фіктивне розмовне мовлення (fiktives / fiktionales Gespräch). Фіктивним є мовлення, призначене для певних (наприклад, навчальних) цілей.

Інсценованим, на їхню думку, слід називати мовлення, що має характер "подання" і тим самим констатує "дійсність другого роду" (eine zweite Wirklichkeit), наприклад, театральні вистави, телевізійні фільми і т.д.

Наступна комунікативно-граматична категорія - просторово-часові відносини (ситуативний контекст) (Raum-Zeit-Verhältnis (situationeller Kontext). У цій категорії вони виділяють ближню та далеку комунікації. Ближня комунікація - збіг з часом і близькість у просторі (обличчям до обличчя) (Nahkommunikation: zeitlich simultan und raumlich nah (face-to-face)); далека комунікація - збіг з часом і віддаленість у просторі: телефонні розмови (Fernkommunikation: zeitlich simultan und raumlich fern: Telefongesprache).

Наступною комунікативно-граматичною категорією є "комбінація" - число партнерів по "розмові, розмовному мовленню" (Konstellation der Gesprächspartner). Комбінація підрозділяється на міжособистісну розмову двох учасників (interpersonales dyadisches Gespräch) та групову бесіду (Gruppengesprach). У груповій бесіді вчені розрізняють розмову в малих (in Kleingruppen) та великих групах (in Großgruppen). Головною відмінною рисою цієї категорії є розмежування комунікативних актів, в яких беруть участь дві людини, та групових комунікативних актів. До наступної комунікативно-граматичної категорії належить ступінь офіційності або відкритості ситуації (Grad der Öffentlichkeit), а саме: приватна (privat), неофіційна (nicht öffentlich); напівофіційна (halb öffentlich); офіційна (öffentlich). Наведені визначення досить точно характеризують ситуацію з точки зору їх офіційності. Під напівофіційними ситуаціями Г. Хенне і Г. Ребокк розуміють ситуації, коли до бесіди, як слухачі, допускаються певні зацікавлені кола населення. Як приклад подібних ситуацій можна назвати запрошення університетської громадськості на різні засідання університетських адміністративних і громадських органів.

Соціальні взаємини партнерів (soziales Verhältnis der Gesprächspartner) відносяться до наступної категорії, у свою чергу вони поділяються на симетричні (symmetrisches Verhältnis) та асиметричні (asymmetrisches Verhältnis). Серед симетричних взаємовідносин партнерів учені виділяють зумовлені антропологічними причинами (anthropologisch bedingt); зумовлені соціально-культурними причинами (soziokulturell bedingt); зумовлені професійними та спеціальними причинами (fachlich oder sachlich bedingt); зумовлені структурою розмовної мови (gesprachsstrukturell bedingt). "Симетричні" форми інтеракції ґрунтуються на "рівності", а "асиметричні" форми - на відмінності відносин між партнерами. Під асиметричними відносинами, які зумовлені антропологічними причинами, розуміються відносини типу "дитина - дорослий"; під відносинами, які зумовлені соціально-культурними причинами, маються на увазі відносини, в основі яких лежать відмінності

в соціальному та адміністративному статусі мовців. В основі асиметричності відносин, які зумовлені професійними чи спеціальними причинами, лежать відмінності в освітньому рівні мовців. Під асиметричними відносинами, які зумовлені самою структурою "розмови, розмовного мовлення", Г. Хенне і Г. Ребокк розуміють такі спеціальні форми спілкування, як інтерв'ю або опитування, при яких учасники змушені дотримуватись певних загальноприйнятих способів спілкування.

Види мовних дій у "розмові, розмовному мовленні" (Handlungsdimensionen des Gesprächs) відносяться до наступної категорії. Вони поділяються на директивні (direktiv), наративні (narrativ), дискурсивні (diskursiv). Останні, у свою чергу, представлені двома сферами: повсякденної (alltaglich) та наукової (wissenschaftlich).

"Директивними" Г. Хенне і Г. Ребокк називають такі види "розмови, розмовного мовлення", в яких проявляється "вказівний і інструктуючий характер" мовних дій. У цьому випадку мовленнєві дії спонукають учасників до виконання інших дій (або готують ці дії). Сюди відносяться різні види комунікації у виробничій сфері, наприклад, спілкування між лікарем і пацієнтом, служителем церкви і віруючими.

"Наративними", на думку Г. Хенне і Г. Ребокка, слід називати такі види спілкування, в яких немає натяку на виконання немовних дій. У цьому випадку спілкування ведеться з єдиною метою – встановити мовний контакт.

"Дискурсивними" слід називати такі види "розмови, розмовного мовлення", в яких обговорюються питання, що мають певну значимість в очах співрозмовників. Так, наприклад, до цієї субкатегорії можуть бути віднесені як бесіда між двома друзями про розвиток подій у сфері політики, так і розмова двох футбольних уболівальників про лідерів і аутсайдерів футбольного чемпіонату.

Ступінь знайомства партнерів (Bekanntheitsgrad der Gesprächspartner), на думку вчених, підрозділяється на відносини довірчі (vertraut); добре знайомі (befreundet, gut bekannt); знайомі (bekannt); поверхнево знайомі (flüchtig bekannt); незнайомі (unbekannt).

Ступінь підготовленості партнерів (Grad der Vorbereitetheit der Gesprächspartner) буває трьох видів: непередготовленість (nicht vorbereitet), підготовлені звичайним чином (routiniert vorbereitet), підготовлені спеціально (speziell vorbereitet).

Фіксованість теми розмови (Themafixiertheit des Gesprächs), на думку дослідників, залежить від того, наскільки позначена тема:

- відсутність фіксованості (nicht themafixiert);
- фіксованість загальної тематичної області (Themabereich fixiert);
- вузька спеціалізація теми (speziell themafixiert).

У співвідношенні комунікації і немовних дій (Verhältnis von Kommunikation und nichtsprachlichen Handlungen) вони виділяють емпіричну (empirisch) і апрактичну ситуацію (apraktisch).

Під емпіричними ситуаціями Г. Хенне і Г. Ребокк, відштовхуючись від ідей К. Бюлера, розуміють такі випадки спілкування, коли мова "вплетена" в немовні дії учасників комунікації і звідси отримує свій сенс.

Відповідно апрактичні ситуації складають опозицію емпіричній, мова "розвантажена" (entlastet) від різних побічних функцій.

Отже, комунікативно-прагматичні категорії Г. Хенне і Г. Ребокка охоплюють важливі сторони мовленнєвої діяльності, кожна комунікативно-прагматична категорія містить, на думку вчених, характерні ознаки "розмовної комунікації" (Gesprachskommunikation), і будь-який діалог може бути підведений під яку-небудь субкатегорію однієї з комунікативно-граматичних категорій та відповідно віднесений до певного "розмовного типу" (Gesprachstyp).

Хенне і Ребокк виділяють наступні категорії аналізу діалогу:

I. Категорії макрорівня: (Фази розмови)

- початок розмови;
- завершення розмови;
- середина розмови (підтримання головної теми і підтем);
- нецентральні фази ("Поля") – другорядні теми, епізоди.

II. Категорії проміжного рівня:

- крок у діалозі (елементарна репліка);
- зміна учасників розмови за правилами обміну репліками;
- хід розмови;
- мовний акт (або акт сприйняття);
- сигнал членування діалогу;
- поведінки каналу зворотного зв'язку.

III. Категорії макрорівня:

- синтаксичні структури;
- лексичні структури;
- фонологічні структури;
- просодичні структури [6: 20].

Одними з перших, хто представив свій принцип аналізу діалогічної мови, були Фаульцет і Кун. [7].

М. Халлідей визначає діалог на рівні соціального контексту як процес обміну, який оперує двома перемінними величинами:

- 1) природа благ, котрі обмінюються;
- 2) ролі сторін, які міняються.

До перших відносяться матеріальні блага ("Дайте, будь ласка, цей журнал") та інформація ("Яка зараз година?"). На думку М. Халлідея, є два види ролей: 1) який дає, 2) який просить (який вимагає). Перша роль ініціює обмін, а друга – це відповідь ініціатору. Діалог визначається ним як динамічний процес вибору із множини можливостей у рамках складних взаємозв'язків між особистих значень [8:3-35].

I. Швиталла відмічає наступні чотири необхідні умови здійснення діалогу:

- мінімум дві особи, які приймають участь у комунікативному обміні;
- ці особи знаходяться в "центрованій взаємодії", а саме їхня увага зосереджена один на одному;
- посередником у цьому обміні виступає система символів;
- роль повідомляючого і роль слухача повинні хоча би один раз перейти від одного учасника до другого [9: 37].

На думку Г. Бітті діалог як загальне поняття не однорідний у синтаксичному, семантичному і прагматичному відношенні. Це проявляється в його властивостях:

- зміна осіб, які говорять, підпорядкована невловимим правилам;
- в кожному мить говорить лише один учасник;
- типові рівні переходять від одного епізоду до другого;
- порядок обміну репліками варіюється;
- тривалість розмови передчасно не визначається;
- розподіл виступу також невизначено попередньо;
- варіюється кількість учасників;
- бесіда може бути неперервною, а може і перериватися [10: 97].

Слід відмітити, що сьогодні існує багато моделей діалогу, в яких формалізуються різні аспекти або компоненти взаємодії: учасники, об'єкт, цілі та завдання, механізм взаємодії, його характер, динаміка, координація дії, зміна ролей, контекст, ситуація взаємодії. Ми розглядаємо діалог в освітньому просторі. У контексті дослідження діалогової компетентності нас більше цікавить лінгвістичне визначення поняття діалог (dialogos – розмова, бесіда) – одна із форм мовлення, розмова між двома або кількома особами, що характеризується короткими висловлюваннями, використанням неповних речень і незакінчених речень, а також відносною простотою синтаксичної будови його частин. Особливістю діалогу є взаємозумовленість синтаксичної будови реплік співрозмовників, що об'єднує діалог в єдине ціле.

У лінгвістичній і методичній літературі відсутня єдина думка щодо визначення видів, типів, форм діалогу. Існують різні підходи і класифікації, в яких один й той самий різновид діалогічного мовлення виступає або як тип, або як вид діалогу. Аналіз наукового фонду свідчить про велику кількість варіантів щодо класифікації діалогів.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у розробці методики формування діалогової компетентності в закладах освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гаврилина Л. К. Диалог как необходимая составляющая коммуникативной подструктуры учебных занятий / Л. К. Гаврилина // *Фундаментальные исследования* – РАЕ. – 2007. – № 4. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.Rae.ru>.
2. Плеханова Т. Ф. Текст как диалог. Минск, Минский государственный лингвистический университет, 2002. [Електронний ресурс] : режим доступа : www.Psyinst.Ru/library.Phpipart
3. Кожина М. Н. О диалогической письменной научной речи / М. Н. Кожина. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1986. – 211 с.
4. Большой словарь иностранных слов / Сост. А.Ю. Москвин. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф: ООО Полюс", 2002. – 816с.
5. Решева Н. Границы когнитивного релятивизма / Н.Решева // *Вопросы философии*. – 1995. – №4. – С. 35-54.
6. Henne H. Renbock H. Einführung in die Gesprächsanalyse. – 2., verbess. u. erw. Aufl.-B.; N.Y.: Gruyter, 1982.
7. Faulstich D., Kuhn G. "Stilistische Mittel und Möglichkeiten der deutschen Sprache", 1972.
8. Language as code and language as behaviour: A systemic – functional interpretation of the nature and ontogenesis of dialogue// R.P. Fawcett, M. Halliday eds. *The semiotics of culture and language: Vol. 1: Language as social semiotic*. – L.; Dover (N.H.): Pinter, 1984. P. 3-35.
9. Schwitalla J. Dialogsteuerung in Interviews: Ansätze zu einer Theorie der Dialogsteuerung mit empirischen Untersuchungen von Politiker-, Experten- und Starinterviews im Rundfunk und Fernsehen. – München: Hueber, 1979. S 37.
10. Beattie G.W. The role of language production processes in the organization of behavior in face-to-face interaction // B.L. Butterworth ed. *Language production: Vol. 1. Speech and talk*. – L. etc.: Acad. Press, 1980. 69-107.

Подано до редакції 06.10.2010
